FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 27 (Haziran / June 2022), 119-130

Abbâsî Devleti Kâtiplerinin Kullandığı Yazı Araç-Gereçleri*

The Writing Tools Used by Clerks of Abbasid State

Selahattin Polatoğlu

Arş. Gör. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı

Res. Assist. Dr., Yuzuncu Yıl University, Faculty of Theology, Department of Islamic History

selahattinpolatoglu@gmail.com / ORCID: 0000-0001-7322-9496

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 16 Mart/March 2022 Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Mayıs/May 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2022 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as

Polatoğlu, Selahattin. "Abbâsî Devleti Kâtiplerinin Kullandığı Yazı Araç-Gereçleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Haziran 2022), 119-130. https://doi.org/10.51575/ 917066

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Selahattin Polatoğlu).

Yayıncı / Published by

Fırat Üniversitesi/ Fırat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2022 yılında tamamladığımız Abbâsî Devleti'nde Kâtipler (132-334/750-945) başlıklı doktora tezimizden üretilmiştir. This article was produced from our doctoral thesis titled Clerks in the Abbasid State (132-334/750-945), which we completed in 2022 at Ankara University Social Sciences Institute.

The Writing Tools Used by Clerks of Abbasid State

Abstract: Writing is one of the main indicators of civilization. In this context, writing developed and became widespread among the Arabs with Islam. During the Umayyads period, with Arabic becoming the official language and various peoples adopting Islam, correspondence in Arabic began to be seen in a wide geography. In general, writing, which is used in official works, personal correspondence and scientific-literary work, needs some tools. If we do not count the writing that is written by engraving or carving on a hard ground, three objects are used for writing: a pen, a flat object that can be rolled or folded on which writing is written, and ink. In addition to these, there is a knife for cutting and thinning the tip of the pen, scissors for cutting paper and similar flat objects to the desired size, the inkwell in which the ink is placed, and a tool for preserving all the writing tools used. The writing instruments used in the early Islamic society were generally used before in Arabia. Later on, Muslims encountered new writing tools and did not delay in taking advantage of the advantages provided by them. These tools have been rearranged, depending on the fact that official correspondence and records in state institutions are subject to certain rules. The pen, which was one of the main writing instruments, was obtained by cutting the tip of the reed. In this period, different sized pens were used depending on the writing style. Indeed, some writing styles are named according to the size of the nib. Knife and cutting table were used to cut the tip of the pen. The pen, which has a spiritual value, is also identified with the profession of clerk. Ink, another necessary material for writing, was used in two types as soot (midâd) and metallic-liquid (ḥibr) during the Abbasid period. The inkwells were either manufactured as a standalone object or prepared as a part of the devat in which the writing sets were placed. The object written on it has changed according to time and place. At the beginning of these objects are parchment, papyrus, paper and fabric. In the early days, Muslims preferred the material used by the previous states. Because papyrus was used in Egypt and Syria where Byzantium dominated, and parchment in Iraq where Sassanids dominated. Paper, which is lighter and more useful than these two materials, was used in China. Paper, which started to be produced in Samarkand during the establishment years of the Abbasid State, started to be produced in Baghdad after a while. The rapid spread of paper in the Islamic world during the Abbasid period was clearly reflected in the copyright and translation movement. Apart from these, silk and similar fabrics were also used in official letters sent to neighboring countries. Apart from the clerks working in state institutions, scholars and literati also needed writing tools. In line with this demand, the profession of woodworking, which is engaged in the sale of writing instruments, has emerged. It is stated that there are detached bazaars in Baghdad belonging to this professional, who is also busy with book copying. On the other hand, there was a rich literature on the nature and use of writing materials in the Abbasid period. In this field, the subject is included as a chapter in the handbooks written to guide the scribes and students of science, as well as the individual works were written. The writing materials, which were shaped in the Abbasid period in the Islamic society, continued to be used for centuries in different Muslim states in the later periods. The influence of state institutions and clerks on this issue is clearly visible. The importance of writing materials as an interaction tool between different cultures and civilizations is worth examining as a separate issue.

Keywords: Abbasid State, Clerkship, Bureaucracy, Writing Supplies.

Abbâsî Devleti Kâtiplerinin Kullandığı Yazı Araç-Gereçleri

Öz: Yazı, insanlar arasında bir iletişim aracı olmanın yanı sıra devlet işlerinin kayıt altına alınmasının da yegâne yoludur. Yazı, bilginin muhafazasında ve gelecek nesillere taşınmasında önemli bir yere sahiptir. Yazı, sivri uçlu bir nesneyle belli bir yüzey üzerine anlamlı sözler işlenmesi ile ortaya çıkan bir faaliyettir. Arkeolojik verilerden anlaşıldığı kadarıyla yazının ilk örnekleri, kil tabletlere sivri bir nesne ile kazınması suretiyle oluşturulmuştur. İnsanlar, tarih boyunca coğrafî ve ekonomik şartlara

bağlı olarak farklı yazı malzemeleri keşfetmiş ve geliştirmiştir. Erken dönem İslam tarihinde yazı siyasî, dinî ve sosyal amaçlara hizmet edecek biçimde gelişip yaygınlaşmıştır. İslam tarihinin ilk dönemlerinde basit düzeyde başlayan kayıt tutma geleneği, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde diğer medeniyetlerle etkileşimin sonucunda ileri düzeye ulaşmıştır. Öte yandan estetik kaygılarla yeni yazı stilleri ortaya çıkmıştır. İdarî hayata bağlı olarak şekillenen yazı kültürü, çok geçmeden ilim ve sanatla iştigal eden zümreye de yansımıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak yazı malzemeleri çeşitlenmiştir. Bu makalede Abbâsî Devleti'nin ilk iki asrında (132-334/750-945) devlet kurumlarında görev yapan kâtiplerin kullandığı yazı malzemeleri tarihî veriler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Buna bağlı olarak kalem, mürekkep, kâğıt ve benzeri yazı malzemeleri ile yazı araç gereçlerinin içine konulduğu devât üzerinde durulmak suretiyle yazı malzemelerinin Abbâsî dönemindeki durumu ve gelişimi ele alınmıştır.
Anahtar Kelimeler: Abbâsî Devleti, Kâtiplik, Bürokrasi, Yazı Malzemeleri.

Giriş

İnsanların hayatında çok önemli bir yere sahip olan yazı, medeniyet tarihinin başlıca konuları arasında yer almaktadır. Duygu ve düşüncelerin aktarılmasında da sıkça başvurulan yazı, evvel emirde idarî, iktisadî ve adlî açıdan toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde kayıt tutma zaruretine binaen doğup gelişmiştir.[2] Yazı araç gereçleri zamana ve mekâna göre farklılaşmakla beraber, yazılı metnin daha kullanışlı ve kalıcı olması için bu konuda birtakım arayışlar yaşanmıştır. Kültürler arası etkileşimin neticesinde yazı malzemeleri tarih boyunca sürekli dolaşımda olmuştur.

Kitabî bir dinin mensubu olan Müslümanların tarihine bakıldığında yazı kültürünün dinî, siyasî ve sosyal ihtiyaçlara binaen giderek yaygınlık kazandığı görülmektedir. Hz. Peygamber döneminde ayetleri yazma görevi üstlenmiş vahiy kâtiplerinin yanı sıra İslam'a davet mektupları, emânnâmeler, siyasi antlaşmaların düzenlenmesi; zekât, ganimet ve diğer gelirlerin kaydedilmesi, insanların kendi aralarındaki hukukî işlemleri belgelemesi gibi durumlar için de kâtipler vardı.[3]

Gerek erken dönemlerde gerekse günümüzde kâtip kelimesinin birden fazla anlama geldiği ve farklı manalar çağrıştırdığı hatırda tutulmalıdır. Bu çalışmada kâtip kelimesinden Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaygın biçimde kullanılan manası ile "resmî kurumlarda maaş karşılığı çalışan, resmî yazışmaları ve mali işleri yürüten memur" kastedilmektedir. Ayrıca klasik kaynaklarda kâtip kelimesinin yukarıda bahsettiğimiz tarifinden farklı olarak hattat, yazar ve müstemlî anlamlarında kullanıldığı da bilinmektedir. Kâtipler söz konusu edildiğinde onlarla yakından alakalı olmakla beraber araştırmanın dışında tutulan başka meslek grupları da vardır ki bunların başında kitap istinsahı ve satışıyla iştigal eden, ayrıca yazı malzemeleri satan verrâklar gelir. Abbâsîler döneminde verrâklık; müstensihlik, kitapçılık ve kırtasiyecilik gibi işlevlere sahip yukarıda belirttiğimiz kâtiplikten bağımsız bir meslekti.[4]

Abbâsî dönemi kâtipleri klasik kaynaklarda ve çağdaş araştırmalarda, çalıştıkları kurum ve yaptıkları işin mahiyeti bakımından genellikle iki açıdan tasnif edilmektedir. Çalıştıkları kurum veya birimlere göre yapılmış bu tasnifte kâtipler; harâc, resâil, kadı, ordu (cünd) ve şurta/emniyet (ma'ûne) kâtibi şeklinde birbirinden ayrılmaktadır.[5]

---

2 Georges Jean, *Yazı İnsanlığın Belleği*, çev. Nami Başer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 12-19.

3 Abdullah b. Abdülaziz Bağdâdî, *Kitâbü'l-Küttâb ve Sıfatü'd-Devât ve'l-Kalem ve Tasrîfuhâ*, thk. Dominique Sourdel (Dımaşk, 1952), 138-139; Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, thk. Müfîd M. Kumeyha (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 4/243-245; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. İbrahim Salih (Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfî, 2009), 43-46; Muhammed Abdülhay Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetimi*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 1/265-330; 373-378, 384, 390-391; Muhammed Mustafa A'zamî, *Küttâbü'n-Nebî Sallalâhu Aleyhi ve Sellem* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1978).

4 Verrâklar hakkında geniş bilgi için bk. Hayrullah Saîd, *Mevsû'atü'l-Verrâkati ve'l-Verrâkîn fi'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü'l-İntişâri'l-Arabî, 2011).

5 Bağdâdî, *el-Küttâb*, 149-150.

Bu çalışmada İslam medeniyetinin göstergelerinden biri olan yazının hangi araç-gereçlerle icra edildiği üzerinde durulmuştur. Her türlü devlet işinin kayıt altına alınmasında ve resmî yazışmalarda birtakım kuralların getirilmesi, ayrıca yazı sanatında önemli gelişmelerin kat edilmesine bağlı olarak konu Abbâsîler'in ilk iki asrı ile sınırlı tutulmuştur. İslam toplumunda yazı araç-gereçlerinin tarihine ilişkin mevcut çok sayıda çalışmanın bulunmasına binaen araştırmamızda ilgili zaman dilimindeki gelişmeler üzerine odaklanılmış ve bazı ayrıntıların yorumlanması hedeflenmiştir.

1. Kalem

Bir kâtibin meslekî hayatta kullandığı en temel araç şüphesiz kalem olmuştur. Hatta kalem, kâtiplik mesleğiyle adeta özdeşleşen bir nesne olarak görülmüştür. Abbâsî döneminde kâtipleri ifade etmek için ehlü'l-kalem, sâhibü'l-kalem (ç. ashâbü'l-kalem),[6] Osmanlı döneminde ise kalemiyye gibi tabirlerin kullanılması bu hususu destekler mahiyettedir. Bir kâtibin kalemsiz dolaşması hoş karşılanmamıştır.[7] Öte yandan kâtipler zaman zaman kalemi kulaklarının üzerinde bekletmeleriyle dikkat çekmişlerdir.[8]

Abbâsî döneminde kalemler kamışın ucunun kesilmesi ile elde edilirdi. Kâtipler için klasik dönemde yazılmış edebü'l-kâtib olarak bilinen rehber kitaplarda ve çeşitli eserlerde kalemlerin türleri, özellikleri ve kullanımında dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde genişçe durulmuştur.[9] Söz konusu açıklamaların sadece dönemin kâtiplerini değil, aynı zamanda müstensih, verrâk ve müstemlîlerini de ilgilendirdiği söylenebilir.

Bazı bölgeler ve şehirler kalemlerinin kalitesi ve ünüyle bilinirdi. Mesela Şam, Emevî döneminde kalemleriyle ünlü olmuş ve Abbâsî döneminde ise Şam'a nispetle kalemlerden bahsedilmiştir.[10] Abbâsîler'in başkenti olması münasebetiyle Bağdat, zamanla diğer bölgelerden kamış kalemin talep edildiği bir yer haline gelmiştir.[11] 4/10. yüzyılın ikinci yarısında Mısır'ı gezen Makdisî, buranın kalemlerinin eşsiz olduğunu belirtmiştir.[12]

Kalem aynı zamanda sembolik anlama ve değere sahip olup faziletinden sürekli bahsedilen bir nesne olmuştur.[13] Kalem ulûhiyyet âleminde bütün nesnelerin ve olayların kaydedilmesini sağlayan araç ve Allah'ın ilk yarattığı şey olarak kabul edilmektedir.[14] Ayrıca klasik kaynaklarda âlim ile ilmi

---

6 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1962), 7/439.

7 İbrahim b. Muhammed Beyhakî, *el-Mehâsin ve'l-Mesâvî*, thk. Adnan Ali (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 138.

8 Ebû Osman Amr b. Bahr Câhız, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, thk. Şeyh Muhammed Süveyd (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1991), 21; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 2/10; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 44, 369; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, thk. Muhammed H. Şemseddin - Yûsuf A. Tavîl (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 3/43-44.

9 Bağdâdî, *el-Küttâb*, 130-132; Ebü'l-Yüsr İbrahim b. Muhammed Şeybânî, "er-Risâletü'l-Azrâ fî Mevâzîni'l-Belâğa ve Edevâti'l-Kitâbe", *Cemheretü Resâili'l-Arab*, thk. Ahmed Zeki Safvet (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 4/189-191; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/255-256, 277-278; Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, thk. Ahmed H. Besec (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 47, 62-70, 82-84, 109; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Nahhâs, *Sınâ'atü'l-Küttâb*, thk. Bedr Ahmed Dayf (Beyrut: Dârü'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1990), 104-105.

10 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 203; Ebû Hayyân Ali b. Muhammed Tevhîdî, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1988), 3/65.

11 Ebû İshak İbrahim b. Ali Husrî, *Zehrü'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb*, thk. Salâhaddin el-Hevârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2001), 3/47.

12 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, thk. Muhammed E. ed-Dannâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 170.

13 Ebû Osman Amr b. Bahr Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Bâbî, 1965), 1/48-49; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 11; Ebû Abdullah Hamza b. Hasan Hamza el-İsfahânî, *et-Tenbîh alâ Hudûsi't-Tashîf*, thk. Es'ad Tales (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 40-56; Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014), 1/25; Husrî, *Zehrü'l-Âdâb*, 3/46-49; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 2/474-479; Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 74-75.

14 Taberî, *Târîh*, 1/32-37, 41, 50-52; Yusuf Şevki Yavuz, "Kalem", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001).

ve kâtip ile kitâbeti temsil eden bir nesne olması bakımından kalem üzerinde dikkatle durulmuş[15] ve askerî sınıfı temsil eden kılıçla çoğu defa mukayese edilmiştir.[16]

Kamıştan kalemin ucunun kesilmesi için bıçak (sikkîn) kullanılırdı. Bu kesim işlemi miḳaṭṭ denilen tablanın üzerinde yapılırdı.[17] Kâtiplerin yanlış yazılan yerleri kazımak için de bıçağı kullanılmış olmaları muhtemeldir. Hasan b. Vehb, bir arkadaşına şu sözleri yazarak bir bıçak hediye göndermiştir: "Sana öyle bir bıçak hediye ettim ki vuslattan daha güzel, ayrılıktan daha keskindir."[18]

Abbâsî döneminde hat sanatı, kâtiplerin de büyük katkıları sayesinde önemli gelişmeler kat etmiştir. Bu süreçte kamış kalemin hacmi ile ucunun kesilme biçimi ve genişlik ölçüsü belirleyici olmuştur. Nitekim dönemin kaynaklarında yazı stili için kalem -çoğul formuyla da aklâm- kelimesi kullanılmıştır. Zira hat türleri için kullanılan aklâm-ı erbaa ve aklâm-ı sitte terimleri kalemlerin ağız enlerinin birbirine nisbetine göre tayin edilmiştir. Hakeza yazı sitilleri için kullanılan sülüs (üçte bir), sülüseyn (üçte iki), nısf (yarım) gibi matematiksel terimler, kalemin ucunun ölçüsüne bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Yazı sitillerinin temel meselesi olan harflerin birbirine oranında ise nokta ile elif harfinin hacmi esas alınmıştır ki bu da kalem ucunun eniyle alakalı bir konudur.[19]

2. Devât: Kalem Mahfazası ve Hokka

Kalemler devât (ç. devâ/deven, duviyy, deveyât) adı verilen hokkalı mahfazalarda, sade veya sanatlı kutular içinde saklanıp taşınırdı.[20] Tomar haline getirilmiş (derc)[21] kâğıtlar da buraya konulabilirdi.[22] Bu nesne için miḳleme[23] ve miḥbere[24] tabirleri de kullanılmaktadır. Bu tabirlerin ilki kalem, ikincisi ise hibr (mürekkep) kelimelerinin ism-i alet kalıbında oluşturulmuş kelimelerdir. Dolayısıyla devâtın kimi zaman biri kalemlerin, diğeri mürekkebin konulduğu iki ayrı parçadan meydana geldiği anlaşılmaktadır.[25]

---

15 İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/273-282, 283; Tevhîdî, *el-Besâir*, 5/98-99; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *el-İktibâs mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. İbtisâm M. es-Saffâr - Mücâhid M. Behcet (Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1992), 2/73-75; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Âdâbü'l-Mülûk*, thk. Celîl el-Atiyye (Kahire: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2005), 140-141; Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdülber, *Behcetü'l-Mecâlis ve Ünsü'l-Mücâlis*, thk. Muhammed M. el-Hûlî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/133, 355.

16 Adrian Gully, "The Sword and the Pen in the Pre-Modern Arabic Heritage: A Literary Representation of an Important Historical Relationship", *Ideas, Images and Methods of Portrayal: Insights into Classical Arabic Literature and Islam*, ed. Sebastian Günther (Leiden: Brill, 2005), 403-430.

17 Bağdâdî, *el-Küttâb*, 131; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 82-84, 109-110, 116-118; Nahhâs, *Sınâ'atü'l-Küttâb*, 103-104; Husrî, *Zehrü'l-Âdâb*, 2/180.

18 Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâkı'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, thk. Mahmud et-Tahhân (Riyad, 1983), 1/256-257.

19 Bağdâdî, *el-Küttâb*, 129; Nedîm, *el-Fihrist*, 1/17-21; M. Uğur Derman, "Hat", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16/428-429.

20 Osmanlı döneminde devât kelimesi *divit*e dönüşmekle birlikte, daha çok *kalemdan* ve silindir biçimli oluşundan dolayı *kubur* diye tabir edilmiştir.

21 Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin Sâbî, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*, thk. Mîhâîl Avvâd (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1986), 56, 66, 67.

22 M. Uğur Derman, "Divit", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 9/450-451; M. Uğur Derman, "Kalem", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24/246-247. Devât konusunda daha geniş bilgi için bk. Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 89-97; Nahhâs, *Sınâ'atü'l-Küttâb*, 106; Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer İbn Dürüsteveyh, *Kitâbü'l-Küttâb*, thk. Luvîs Şeyho (Beyrut, 1921), 93-94; Husrî, *Zehrü'l-Âdâb*, 2/257-258.

23 Ebû Nasr İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sıhah: Tâcü'l-Luga ve Sıhahi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed A. Attâr (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1979), 5/2014; Tevhîdî, *el-Besâir*, 2/179; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 2/497.

24 Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 92; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah Askerî, *Dîvânü'l-Meânî*, thk. Ahmed H. Besec (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2/429.

25 Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin Sâbî, *el-Vüzerâ: Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, thk. Abdüssettâr A. Ferrâc (Kahire: Mektebetü'l-A'yân, 1958), 55; Husrî, *Zehrü'l-Âdâb*, 2/258.

Erken dönem kaynaklarında birçok yerde devât ile kırtâs/papirüs (veya diğer yazı malzemeleri) birlikte zikredilmiştir. Halife, vezir, vali vb. kimseler bir şey yazmak istediklerinde hizmetinde bulunanlara devât getirmelerini emretmişlerdir.[26]

Kâtiplerin birbirine kalem veya devât hediye ettiklerine dair çok sayıda kayıt bulunmaktadır.[27] Tâî (veya Habîb) adında birinin, üzerinde kendi şiirini yazmış olduğu bir kalemi Hasan b. Vehb'e hediye ettiği,[28] Muhammed b. Ziyâd es-Sekafî'ye ise içerisinde uçları açılmış kalemlerin bulunduğu altınla süslenmiş abanoz bir devât ve bu devâtı benzetmelerle tasvir eden bir şiirle birlikte gönderdiği nakledilmektedir.[29] Hokka, kimi muhaddisler arasında ilmin sembolü olarak görülmüştür.[30]

Kâtipler, yazı yazarken devâta doğru fazlaca uzanmalarını veya eğilmelerini önlemek için devâtın üzerine bırakıldığı bir sehpayı andıran mirfa'a adında bir eşya kullanırlardı.[31]

Abbâsî vezirleri halifenin huzuruna çıktıklarında yanlarında devât bulundurmuşlardır. Nitekim Halife Muktedir bir keresinde huzurunda bulunan Vezir Ali b. Îsâ'nın bir elinde devât taşırken diğer eliyle yazı yazmasının meşakkatli olduğunu görmüş ve yazı sırasında devâtı elinde tutması için bir hizmetçi tayin etmiş ve bu uygulama gelenek halini almıştır (303/916).[32] Vezirin ve bazı devlet adamlarının hizmetinde devât taşımakla görevli kişi için sâhibü'd-devât veya düvât (tk. dâvin) tabiri kullanılmıştır.[33]

3. Mürekkep

Tarihi çok eskilere giden mürekkep[34] yazının güzel görünmesi ve uzun ömürlü olması açısından kâtipler için büyük bir önem arz etmiştir. Bu nedenle mürekkebin türleri, rengi, kalitesi, hazırlanışı, kıvamı, silinmesi, yazarken mürekkebin dağılmasını önlemek için alınacak tedbirler gibi hususlara kaynaklarda bilhassa yer verilmiştir.[35] Görünmez yazı için mürekkep hazırlama yöntemi ve yazının iz bırakılmadan silinmesiyle ilgili bazı eserlerin kaleme alınmış olması ise ayrıca dikkat çekicidir.[36]

Mürekkep için Arapçada yaygın olarak iki tabir kullanılmaktadır. Bunların biri duman isinden imal edilen midâd diğeri ise madenî karışımlardan oluşan ḥibrdir. Nedîm vezirler ve kâtipleri

---

26 Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*; thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 7/611; Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzıh Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 2/248; Taberî, *Târîh*, 9/493.

27 İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 4/283; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 66-67, 89; Ebû Ali Muhassin b. Ali Tenûhî, *el-Ferec ba'de'ş-Şidde*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 2/82; Husrî, *Zehrü'l-Âdâb*, 3/46; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 1/255; Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Hasan İbn Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, thk. İhsan Abbas - Bekir Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1996), 5/16-19.

28 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*; thk. Muhammed el-İskenderânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1994), 3/45; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 1/196.

29 Ebû Bekir Muhammed b. Halef İbnü'l-Merzübân, *el-Müntehab min Kitâbi'l-Hedâyâ*, thk. Celîl el-Atiyye (Beyrut: Dâru't-Talî'a, 2014), 41. Şiir için ayrıca bk. Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 89.

30 Enbiya Yıldırım, *Hüsn-i Hat ve Hadis* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 82.

31 Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 110-112; Sâbî, *el-Vüzerâ*, 327.

32 Ebû Ali Muhassin b. Ali Tenûhî, *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 8/126; Sâbî, *Rusûm*, 67-68; Sâbî, *el-Vüzerâ*, 369, 371.

33 Tenûhî, *Nişvâr*, 3/41; Sâbî, *el-Vüzerâ*, 73, 123, 195, 213, 328, 338; Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Batalyevsî, *el-İktidâb fî Şerhi Edebi'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Sakkâ - Hamîd Abdülmecid (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1996), 1/162; Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 390.

34 Horst Blanck, *Antikçağda Kitap*, çev. Zehra A. Yılmazer (Ankara: Dost Kitabevi, 2000), 77-78.

35 Bağdâdî, *el-Küttâb*, 130-131; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 98-103; Nahhâs, *Sınâ'atü'l-Küttâb*, 106-107; İbn Dürüsteveyh, *el-Küttâb*, 94-95; Ebü'l-Hüseyin İshak b. İbrahim İbn Vehb, *el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân*, thk. Ahmed Matlûb - Hadîce el-Hadîsî (Bağdat, 1967), 316; Husrî, *Zehrü'l-Âdâb*, 2/256-257.

36 Ebû Temîm Muiz b. Bâdîs Sanhâcî, *Umdetü'l-Küttâb ve Uddetü Zevi'l-Elbâb*, thk. Necîb Mâyil-i Herevî - İsâm Mekkiyye (Meşhed: Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1989), 79-83; Lütfullah Kârî, *Nusûs Nâdire mine't-Türâsi'l-İlmî* (Kahire: Mektebetü'l-İmâm el-Buhârî, 2012), 15-26.

midâdla ve hibrle yazanlar şeklinde iki grup olarak zikreder.[37] Kalem kullanan herkesin üzerinde görülme ihtimali bulunan mürekkep lekesi, kâtipler için bir iftihar vesilesi sayılmıştır.[38]

Mürekkebin kaleme rahatça alınması için hokkanın içerisine genellikle bir pamuk parçası (kürsüf) konulurdu.[39] Bunun hokkaya bırakılıp çıkarılması ve karıştırılması için miḥrâk adlı maşaya benzeyen iki uçlu bir çubuk kullanılırdı.[40] Mürekkebin kuruyana kadar dağılmasını önlemek için yazıların üzerine özel bir toprak veya kum serpilirdi.[41] Mısır, Suriye ve Irak bölgelerinin kadim uygarlıkların merkezi olması ve burada öteden beri var olan devlet geleneğine bağlı olarak mürekkebin imal edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Fars bölgesinde siyah mürekkep imal edildiği kaydedilmektedir.[42]

4. Parşömen, Papirüs, Kâğıt ve Benzeri Yazı Malzemeleri

Bilginin kayda geçirilmesi ve aktarımına hizmet eden yazı, belli başlı nesnelerin üzerine işlenmesi suretiyle meydana gelmektedir. Müslümanlar tarih sahnesine çıktıları esnada dünya genelinde deri (cild ç. cülûd) ve onun inceltilmiş hali parşömen (raḳḳ ç. ruḳûḳ), papirüs (ḳırṭâs ç. ḳarâṭîs, berdî ç. berdiyyât), kâğıt (kâğed ç. kevâğid, varaḳ ç. evrâḳ) gibi farklı yazı malzemeleri kullanılmaktaydı.[43]

İslam dünyasında genellikle ilk dönemlerde parşömen, Emevîler zamanında ise papirüs kullanılmıştır. Her ikisine göre daha kullanışlı ve maliyeti düşük olan kâğıt, devlet dairelerinde kayıtların artarak yoğunlaşması, âlimler ve edipler arasında telif geleneğinin yaygınlaşmasıyla birlikte tercih edilmeye başlanmış ve 4/10. yüzyıla gelindiğinde diğer yazı malzemelerini devre dışı bırakmıştır.[44]

Abbâsîler'in ilk asrının sonlarına kadar Bağdat'ta divanlarda deri kullanılıyordu. Emîn-Me'mûn mücadelesi sırasında divanların yağmalanması ile piyasaya düşen deriler yıkanmak ve kazınmak suretiyle ṭırs (ç. ṭurûs) adını almış ve bu haliyle halk tarafından uzun bir süre daha kullanılmıştır.[45] Deri kullanımı ile ilgili olarak şu olay da zikredilmeye değerdir: Kûfe kadısı Ahmed b. Büdeyl, Mu'tez'in (salt. 252-255/866-869) huzuruna çıktığında kendisinden hadis yazdırması (imlâ) istenmiş; hadisi yazacak kâtip papirüs ve isli mürekkep (ḳırṭâs ve midâd) getirince Ahmed b. Büdeyl bu yazı nesnelerini yadırgayarak hadislerin deri (raḳḳ) üzerine kahverengi oksit mürekkeple (ḥibr) yazılması gerektiğini söylemiştir.[46]

Abbâsîler de Emevîler'in Şam'da yaptığı gibi papirüs kullanmıştır. Ancak Halife Mansûr resmî yazışmaların ve malî kayıtların sayfalara yazılmasını ve kullanılan papirüslerin de sarartılmasını veziri el-Mûriyânî'ye emretmiş ve bu uygulama gelenek halini almıştır.[47] Papirüsün Abbâsîler zamanında bir süre daha kullanıldığı şu rivayetten de anlaşılmaktadır: Mansûr hazinede ihtiyaç fazlası papirüsün biriktiğini fark edince Salih Sâhibü'l-Musallâ'yı çağırarak tomarı bir dirhem değerindeki papirüsün bir danike (1/6 dirhem) dahi olsa satılmasını, papirüslerin depolarda gereksiz yere beklemesindense bunun daha isabetli olduğunu bildirmiştir. Fakat ertesi gün Mansûr,

---

37 Nedîm, *el-Fihrist*, 23, 24.
38 Tenûhî, *Nişvâr*, 3/254; Yıldırım, *Hüsn-i Hat ve Hadis*, 78-79.
39 Bağdâdî, *el-Küttâb*, 130; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 98.
40 Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 112-113.
41 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 203; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 129; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 6/260-262.
42 Ebû İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, thk. M. J. De Goeje (Leiden, 1927), 155.
43 Yazı malzemelerinin türleri, özellikleri ve kullanımı hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Osman Amr b. Bahr Câhız, "el-Cidd ve'l-Hezl", *Resâil*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1964), 2/252-254; Bağdâdî, *el-Küttâb*, 132; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah E. et-Tabbâ' – Ömer E. et-Tabbâ' (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987), 335-336, 651; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 104-108.
44 Sâbî, *Rusûm*, 126; Pedersen, *Kitabın Tarihi*, 68.
45 Nedîm, *el-Fihrist*, 1/48.
46 Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm: Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), 5/84.
47 Belâzürî, *Fütûh*, 651.

Mısır'da ileride nelerin olacağını bilemediğinden, papirüs sevkiyatının durması ve resmî işlerin aksaması ihtimaline karşılık bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Habere yer veren Cehşiyârî, devamında Farsların deride (cild ve raḳḳ) ısrarlarının, ülkelerinde imal edilmeyen bir yazı malzemesini kullanmak istememeleriyle alakalı olduğunu belirterek bunun Mansur'un tutumuyla benzeştiğine işaret etmiştir.[48] Halife Emîn'in öldürülmesiyle (198/813) sonuçlanan iktidar kavgasının akabinde Merv'de bulunan Me'mûn'un kâtibi Ahmed b. Yûsuf'un, halka hitaben bu kavgada Me'mûn'un haklı ve halifeliğinin meşrû olduğunu ifade eden metni bir papirüs parçasına (şibr min ḳırṭâs) yazdığı kaydedilmektedir.[49] Mu'tasım 221/836 yılında Sâmerrâ şehrini kurup divanları buraya taşıyınca papirüs imal eden bir topluluğu da birçok meslek erbabıyla birlikte Mısır'dan oraya getirmiştir.[50]

Abbâsî döneminde zaman zaman papirüs temininde güçlükler yaşanmıştır. Müstaîn ile Mu'tez arasında süren taht kavgası sırasında (251-252/865-866) papirüs tedarikinde sıkıntı çekilince Bağdat valisi Muhammed İbn Tâhir, kâtiplere hitaben şöyle bir mektup yazmıştır: "Kalemleri inceltin, özlü ifadeler kullanın. Çünkü papirüs (ḳarâṭîs) yetmiyor, vesselam."[51]

Kâğıdın İslam dünyasında kullanılmaya başlaması ise Abbâsîler'in ilk asrına tekabül eder.[52] Bu hususta geç döneme ait kaynaklarda Bermekîler'in rolünden bahsedilir. Hârûnürreşîd zamanında Ca'fer el-Bermekî'nin kâğıt kullanmaya başladığı ve böylece kâğıdın tedavüle girdiği,[53] başka bir yerde ise Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'nin tavsiyesiyle kâğıt üretimine başlandığı[54] kaydedilir. Fazl'ın Horasan valiliği sırasındaki (178-179/794-796) idarî düzenlemeleri ve imar faaliyetlerinden bahseden Cehşiyârî ise kâğıt kullanımına geçilmesiyle ilgili herhangi bir şeyden söz etmez.[55]

Nedîm, Çinlilerin kenevirden (ḥaşîş) imal ettikleri kâğıt (varaḳ) ile hammaddesi keten olan Horasan kâğıdını birbirinden ayırır ve Horasan kâğıdının Emevîler mi yoksa Abbâsîler zamanında mı üretilmeye başlandığı konusunun ihtilaflı olduğuna işaret eder. Ayrıca kullanılan kâğıt türlerini Süleymânî, Talhî, Nûhî, Fir'avnî, Ca'ferî ve Tâhirî olarak sıralar.[56] Bu kâğıt türlerinin sırasıyla Hârûnürreşîd zamanında Horasan valisi Süleyman b. Râşid'e, Tâhirî emîri Talha b. Tâhir'e, Sâmânî hükümdarı I. Nûh b. Nasr veya II. Nûh b. Mansûr'a, Mısır papirüsleriyle özdeşleştirildiği için Firavun'a[57] ve Ca'fer el-Bermekî'ye nispetle bu şekilde adlandırıldığı belirtilmektedir.[58]

İslam dünyasında kâğıdın üretildiği[59] yerler olarak Semerkant, Bağdat, Rakka, Menbic, Şam, Taberiye, Trablus gibi şehirlerin adları zikredilmektedir.[60]

Semerkant'ın kâğıdıyla meşhur olduğunu söyleyen Seâlibî (öl. 429/1038), kâğıdın zamanla Mısır papirüslerini ve ilk dönemlerde yazı için kullanılan derileri saf dışı bıraktığını belirtir. Bu

---

48 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 211-212.

49 Taberî, *Târîh*, 8/507; Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkubü'l-Himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâru Surûş, 2007), 4/110.

50 Ya'kûbî, *Târîh*, 2002, 2/332; Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzıh Ya'kûbî, *el-Büldân*, thk. Muhammed E. Dannâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 65.

51 Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Hâssu'l-Hâs*, thk. Me'mûn Muhyiddin el-Cennân (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 134.

52 Pedersen, *Kitabın Tarihi*, 67; Jonathan M. Bloom, *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in The Islamic World* (New Haven: Yale University Press, 2001), 49-50.

53 Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, thk. Halil Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/172.

54 Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halîl Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 1/532.

55 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 281, 282-283.

56 Nedîm, *el-Fihrist*, 1/48.

57 Kelimedeki yazım benzerliğine dayanarak, bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Cûzcân'da 279-401/892-1010 yılları arasında hüküm süren, dönemin önde gelen âlim ve ediplerini himaye eden Ferîğûn hanedanına nisbetle olabilir. Bu durumda *Ferîğûnî* şeklinde okumak gerekir. İlgili hanedan hakkında bk. Tahsin Yazıcı, "Ferîgünîler", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995).

58 Korkis Avvâd, *ez-Zehâiru'ş-Şarkiyye* (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 5/200; Bloom, *Paper Before Print*, 49, 56-57.

59 Kağıt üretimindeki aşamalar hakkında geniş bilgi için bk. Esra Demiröz, *İslâm Coğrafyasında Kâğıt Üretimi: Bir Tipoloji Çalışması* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 53-78.

60 Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 151-152.

gelişmeyi kâğıdın daha yumuşak, daha güzel ve daha ince olmasıyla açıklar. Bu değerdeki kâğıtların sadece Çin ve Semerkant'ta bulunabildiğini de açıklamalarına ekler. Öte yandan el-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı esere atıfla, Ziyâd b. Salih[61] zamanında Çin'den Semerkant'a getirilen esirler tarafından kâğıdın bu şehirde üretilmeye başladığını ve zamanla bu işi yapabilen çok sayıda kişinin yetiştiğini, bu üretimin süreklilik kazanmasıyla da şehir halkı için bir kazanç kapısının oluştuğunu ifade eder.[62]

Yazının vuku bulan hatalardan ötürü silinmesi veya kasıtlı olarak değiştirilmesi her dönemde görülebilen bir durumdur. Parşömen üzerindeki hatalar bir süngerle kolayca silinebildiğinden buna sıkça başvurulmuş, ama mürekkebin içine nüfuz ettiği papirüsler üzerinde bunu yapmak pek kolay ve yaygın olmamıştır. Kâğıda gelince mürekkebi bütünüyle emmesi ve üzerine su değince mürekkebin yayılmasından ötürü yazıyı silmek veya kazımak papirüs ile parşömene göre çok daha zorluk arz etmiştir. Bu sebeple kâğıt, sahtekârlığa karşı diğer iki yazı malzemesinden çok daha güvenilir sayılmıştır.[63]

Abbâsî döneminde mühraḳ (ç. mehâriḳ) adı verilen beyaz ipek kumaş da üzerine yazı yazılan bir nesne olarak kullanılmıştır.[64] Bu kumaş muhtemelen çok önemli resmî diplomatik mektuplarda veya anlaşma metinlerinde tercih edilmiştir.

Emevîler zamanında divan kayıtları birbirinden bağımsız sayfalarda tutulmuştur. Abbâsîler'in ilk yıllarında ise Hâlid b. Bermek'in tasarrufuyla defter kullanımına geçilmiştir.[65]

Kâğıt ve benzeri yazı malzemeleri, kullanıldığı yere ve makama göre farklı ebatlara sahipti. Buna ilişkin 1/2, 1/3, 1/4, 1/5 ve 1/6 olmak üzere değişik ebatların bulunduğu, halifenin tevkî'leri ve vezirlerin mütalaalarını taşıyan kâğıtların yarım boy (nıṣfî) ebadında olduğu kaydedilmektedir.[66]

Kâğıdın istenilen ebatta hazırlanması için makas (miḳaṣṣ) kullanılmıştır.[67] Yazının aynı hizaya gelebilmesi için kâğıdın üzerine satırlar çizilmiş, bunun içinse cetvele (misṭara) ihtiyaç duyulmuştur.[68]

Kâtipler, elbiselerinin yenini (kümm ç. ekmâm) toplumda yaygın olduğu biçimde bir cep olarak kullanıyorlardı. Bu yenler, çeşitli eşyaları içinde muhafaza etmeye olanak sağlıyordu. Kâtip burada yazı malzemelerini veya bir kâğıt parçasını taşırdı.[69]

Sonuç

İslam dünyasında yazının gelişmesinde resmî kurumların büyük payı bulunmaktadır. İlk dört halife dönemi fetih hareketleri sonucunda Müslümanlar Sâsânîler'in mirasçısı, Bizans'ın ise komşusu haline gelmiştir. Bu iki büyük devletin teşkilatından Müslümanlar etkilenmiştir. Emevîler döneminde İslam topraklarının çok geniş bir alana yayılması Müslümanların farklı yazı malzemeleriyle tanışmasını sağlamıştır. Emevî ve Abbâsî döneminde kurumsallaşma faaliyetlerine bağlı olarak kullanışlı ve ekonomik yazı malzemeleri arayışına gidilmiştir. Abbâsîler'in kuruluş safhasında Semerkant'ta imal edilen kâğıt çok sürmeden Bağdat'ta ve daha başka şehirlerde üretilmeye başlanmıştır. İslam dünyasında kâğıdın yaygınlaşmasıyla birlikte resmî işlerin kaydının tutulması daha belirgin hale gelmiştir. İdarî, malî, askerî ve adlî kurumlarda çalışan kâtipler, yazıyı bir sanat

---

61 Abbâsîler'in Semerkant valisi olup Ebû Müslim el-Horasanî'nin Çinlilerle savaşmak üzere [Talas'a] gönderdiği komutandır. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebû Tâhir İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, thk. İsâm M. el-Hâc Ali (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 67.

62 Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Simârü'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mansûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.), 543.

63 Bloom, *Paper Before Print*, 49; Blanck, *Kitap*, 96.

64 Yahyâ Vehîb Cubûrî, *el-Hat ve'l-Kitâbe fi'l-Hadâreti'l-Arabiyye* (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 252-253.

65 Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 147; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah Askerî, *el-Evâil*, thk. Muhammed S. el-Vekîl (Kahire: Dârü'l-Beşîr, 1987), 340; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Letâifü'l-Meârif*, thk. P. De Jong (Leiden: Brill, 1867), 15.

66 Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 152-153; Tenûhî, *el-Ferec*, 2/56, 79; Sâbî, *Rusûm*, 127; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 6/180-181.

67 Batalyevsî, *el-İktidâb fi Şerhi Edebi'l-Küttâb*, 1/176-177.

68 Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 119-121.

69 İbn Tayfûr, *Bağdâd*, 159; Cehşiyârî, *el-Vüzerâ*, 505; Tenûhî, *el-Ferec*, 1/324.

olarak icra etmeye başlamışlardır. Bu da zamanla güzel, doğru ve seri biçimde yazı yazabilme konusunda telif eserleri beraberinde getirmiştir. Öte yandan kâğıt sayesinde çeşitli ilim dallarında telif ve tercüme eserlerin çoğalmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak 2/8. yüzyılın sonlarına doğru verrâklık mesleği ortaya çıkmıştır.

İslam tarihinde Abbâsî kâtipleri özelinde yazı malzemelerini genel hatlarıyla tasviri bir anlatımla ele aldığımız bu çalışma genişletilmeye müsait olduğu gibi, başka coğrafyalara ve dönemlere ait verilerle mukayese edilebilir. Yazı malzemelerinin İslam dünyasında ve onun dışında nasıl bir dolaşım takip ettiği de ayrı bir merak konusudur. Kaleme yüklenilen sembolik anlamlar ise müstakil bir çalışmayı gerektirmektedir.

Kaynakça | References

Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah. Dîvânü'l-Meânî. thk. Ahmed H. Besec. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah. el-Evâil. thk. Muhammed S. el-Vekîl. Kahire: Dârü'l-Beşîr, 1987.

Avvâd, Korkis. ez-Zehâiru'ş-Şarkiyye. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.

A'zamî, Muhammed Mustafa. Küttâbü'n-Nebî Sallalâhu Aleyhi ve Sellem. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1978.

Bağdâdî, Abdullah b. Abdülaziz. Kitâbü'l-Küttâb ve Sıfatü'd-Devât ve'l-Kalem ve Tasrîfuhâ. thk. Dominique Sourdel. Dımaşk, Bulletin d'Etudes Orientales 14 içinde, s. 115-153., 1952.

Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed. el-İktidâb fî Şerhi Edebi'l-Küttâb. thk. Mustafa es-Sakkâ - Hamîd Abdülmecid. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1996.

Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ. Fütûhu'l-Büldân. thk. Abdullah E. et-Tabbâ' – Ömer E. et-Tabbâ'. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987.

Beyhakî, İbrahim b. Muhammed. el-Mehâsin ve'l-Mesâvî. thk. Adnan Ali. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

Blanck, Horst. Antikçağda Kitap. çev. Zehra A. Yılmazer. Ankara: Dost Kitabevi, 2000.

Bloom, Jonathan M. Paper Before Print: The History and Impact of Paper in The Islamic World. New Haven: Yale University Press, 2001.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. "el-Cidd ve'l-Hezl". Resâil. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 2/231-278. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1964.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. el-Mehâsin ve'l-Ezdâd. thk. Şeyh Muhammed Süveyd. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1991.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. Kitâbü'l-Hayevân. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Bâbî, 1965.

Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb. thk. İbrahim Salih. Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfî, 2009.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. es-Sıhah: Tâcü'l-Luga ve Sıhahi'l-Arabiyye. thk. Ahmed A. Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1979.

Cubûrî, Yahyâ Vehîb. el-Hat ve'l-Kitâbe fi'l-Hadâreti'l-Arabiyye. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.

Demiröz, Esra. İslâm Coğrafyasında Kâğıt Üretimi: Bir Tipoloji Çalışması. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Derman, M. Uğur. "Divit". DİA. 9/450-451. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Derman, M. Uğur. "Hat". DİA. 16/427-437. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.

Derman, M. Uğur. "Kalem". DİA. 24/245-247. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.

Gully, Adrian. "The Sword and the Pen in the Pre-Modern Arabic Heritage: A Literary Representation of an Important Historical Relationship". Ideas, Images and Methods of Portrayal: Insights into Classical Arabic Literature and Islam. ed. Sebastian Günther. 403-430. Leiden: Brill, 2005.

Hamza el-İsfahânî, Ebû Abdullah Hamza b. Hasan. et-Tenbîh alâ Hudûsi't-Tashîf. thk. Es'ad Tales. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.

Hançabay, Halil İbrahim. Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136). İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. el-Câmi' li-Ahlâkı'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'. thk. Mahmud et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad, 1983.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. Târîhu Medîneti's-Selâm: Târîhu Bağdâd. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.

Husrî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. Zehrü'l-Âdâb ve Semerü'l-Elbâb. thk. Salâhaddin el-Hevârî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2001.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. Behcetü'l-Mecâlis ve Ünsü'l-Mücâlis. thk. Muhammed M. el-Hûlî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed. el-İkdü'l-Ferîd. thk. Müfîd M. Kumeyha. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer. Kitâbü'l-Küttâb. thk. Luvîs Şeyho. Beyrut, 1921.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. Târîhu İbn Haldûn. thk. Halîl Şehâde. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.

İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Hasan. et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye. thk. İhsan Abbas - Bekir Abbas. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1996.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. Uyûnu'l-Ahbâr. thk. Muhammed el-İskenderânî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1994.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.

İbn Tayfûr, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebû Tâhir. Târîhu Bağdâd. thk. İsâm M. el-Hâc Ali. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

İbn Vehb, Ebü'l-Hüseyin İshak b. İbrahim. el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân. thk. Ahmed Matlûb - Hadîce el-Hadîsî. Bağdat, 1967.

İbnü'l-Merzübân, Ebû Bekir Muhammed b. Halef. el-Müntehab min Kitâbi'l-Hedâyâ. thk. Celîl el-Atiyye. Beyrut: Dâru't-Talî'a, 2014.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. Mesâlikü'l-Memâlik. thk. M. J. De Goeje. Leiden, 1927.
Jean, Georges. Yazı İnsanlığın Belleği. çev. Nami Başer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali. Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ. thk. Muhammed H. Şemseddin - Yûsuf A. Tavîl. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
Kârî, Lütfullah. Nusûs Nâdire mine't-Türâsi'l-İlmî. Kahire: Mektebetü'l-İmâm el-Buhârî, 2012.
Kettânî, Muhammed Abdülhay. et-Terâtîbü'l-İdâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetimi. çev. Ahmet Özel. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim. thk. Muhammed E. ed-Dannâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
Makrîzî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali. el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr. thk. Halil Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkubü'l-Himem. thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. 8 Cilt. Tahran: Dâru Surûş, 2007.
Nahhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. Sınâ'atü'l-Küttâb. thk. Bedr Ahmed Dayf. Beyrut: Dârü'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1990.
Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. el-Fihrist. thk. Eymen Fuâd Seyyid. 2 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014.
Pedersen, Johannes. İslam Dünyasında Kitabın Tarihi. çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
Sâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin. el-Vüzerâ: Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ. thk. Abdüssettâr A. Ferrâc. Kahire: Mektebetü'l-A'yân, 1958.
Sâbî, Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin. Rusûmu Dâri'l-Hilâfe. thk. Mîhâîl Avvâd. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1986.
Saîd, Hayrullah. Mevsû'atü'l-Verrâkati ve'l-Verrâkîn fi'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye. Beyrut: Müessesetü'l-İntişâri'l-Arabî, 2011.
Sanhâcî, Ebû Temîm Muiz b. Bâdîs. Umdetü'l-Küttâb ve Uddetü Zevi'l-Elbâb. thk. Necîb Mâyil-i Herevî - İsâm Mekkiyye. Meşhed: Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1989.
Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. Âdâbü'l-Mülûk. thk. Celîl el-Atiyye. Kahire: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2005.
Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. el-İktibâs mine'l-Kur'âni'l-Kerîm. thk. İbtisâm M. es-Saffâr - Mücâhid M. Behcet. 2 Cilt. Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1992.
Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. Hâssu'l-Hâs. thk. Me'mûn Muhyiddin el-Cennân. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. Letâifü'l-Meârif. thk. P. De Jong. Leiden: Brill, 1867.
Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. Simârü'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mansûb. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.
Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ. Edebü'l-Küttâb. thk. Ahmed H. Besec. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
Şeybânî, Ebü'l-Yüsr İbrahim b. Muhammed. "er-Risâletü'l-Azrâ fî Mevâzîni'l-Belâğa ve Edevâti'l-Kitâbe". Cemheretü Resâili'l-Arab. thk. Ahmed Zeki Safvet. 4/176-212. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1962.
Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali. el-Ferec ba'de'ş-Şidde. thk. Abbûd eş-Şâlcî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali. Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere. thk. Abbûd eş-Şâlcî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed. el-Besâir ve'z-Zehâir. thk. Vedâd el-Kâdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1988.
Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzıh. el-Büldân. thk. Muhammed E. Dannâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzıh. Târîhu'l-Ya'kûbî. thk. Halîl el-Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
Yavuz, Yusuf Şevki. "Kalem". DİA. 24/243-245. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
Yazıcı, Tahsin. "Ferîgūnîler". DİA. 12/398-399. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
Yıldırım, Enbiya. Hüsn-i Hat ve Hadis. Ankara: Otto Yayınları, 2017.